

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедри археології та етнології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

магістра

(освітній ступінь)

на тему: **«Форми репрезентації пам'яті в болгарських поселеннях
Буджаку»**

«Forms of memory representation in Bulgarian settlements of Budzhak»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Гажева Людмила Дмитрівна

Керівник д.і.н., проф. Прігарін О. _____

Рецензент к.і.н., доц. Ганчев О. І.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № __ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис) Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

(підпис) Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2018

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Поняття «історична пам'ять» в дослідженнях науковців.	9
1.1. Зарубіжна історіографія поняття «історична пам'ять»	9
1.2. Проблеми «історичної пам'яті» в сучасних українських дослідженнях	24
Розділ 2. Інститути репрезентації пам'яті болгар Буджаку	33
2.1. Музей як «місце пам'яті» поколінь бессарабських болгар	33
2.2. Пам'ятники та меморіальні дошки як центри пам'яті болгар Буджаку	39
2.3. Вулиці як об'єкти пам'яті	45
Розділ 3. Репрезентація болгарської культури в музеях Буджаку	50
3.1. Музейні осередки болгарської культури Болградського району	50
3.1.1. Болградський історико – етнографічний музей	50
3.1.2. Краєзнавчий музей с. Василівка Болградського району Одеської області	55
3.1.3. Етнографічні зібрання с. Каракурт Болградського району Одеської області	59
3.2. Репрезентація болгарської культури в музеях Тарутинського та Саратовського районів Одеської області	65
3.2.1. Сільський музей с. Виноградівка Тарутинського району	65
3.2.2. Етнографічна кімната в с. Євгенівка Тарутинського району	69
3.2.3. Етнографічних зібрання с. Рівне Тарутинського району Одеської області	72
3.2.4. Музей «Камчикска къща» в с. Зоря Саратовського району Одеської області	75
Висновки	78
Список джерел та літератури	83

ВСТУП

Необхідність формування історичної свідомості та історичної пам'яті була усвідомлена ще на ранніх етапах розвитку суспільства. У билинах, переказах, героїчному епосі затверджувався культ предків, закріплювалися традиції знати і шанувати минуле своєї спільноти, слідувати її звичаям як нормам ставлення до праці, природи, речам, людям. В епоху стародавніх цивілізацій історія сприймалася як наставниця життя, що дає зразки для соціального виховання людини, як пам'ять народу, що формує його етнічна свідомість. На початку Нового часу в спілкуванні з минулим бачився спосіб пізнання світу людини, засіб просвітництва, самопізнання і розвитку особистості. Сьогодні ми бачимо, що тільки на основі вивчення історії можливо опанувати всім досвідом розвитку цивілізації, усіма цінностями загальнолюдської культури і одночасно відчутти самотність своєї Батьківщини, простежити, як держава вбирала протягом століть все краще, що було створено в світі, і сама збагачувала людство своїми досягненнями.

Пам'ять – це комунікативний канал, який зберігає досвід, історичну спадщину народу для нащадків, але, в той же час, пам'ять виступає важливою складовою самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Пам'ять живе в народі і, також як він, піддається змінам.

Протягом свого історичного розвитку територія кожного регіону ставала осередком певних подій, що зумовлювали особливості його цивілізаційного поступу або мали вплив на загальнодержавні чи світові процеси. Ці події носили як героїчний, так і трагічний характер, стаючи джерелом або гордості, або болю. Вони відкладалися, закарбовувалися у пам'яті населення й передавалися від покоління до покоління, відбивалися у місцевих літописах і хроніках, оспівувалися в усній народній творчості, обростаючи з плином часу міфами й легендами. Згодом, на основі цього створювалися нариси історії регіону, а найбільш значущі історичні події регіонального рівня потрапляли до підручників і вмонтовувалися у

загальнонаціональну модель пам'яті. Водночас, уродженці чи вихідці з регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, ставали національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні.

Таким чином, у межах кожного регіону сформувалася власна модель пам'яті, яка включає, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток народу та території.

В 1980-1990-х рр. соціологи зіткнулися з необхідністю трактування такого феномена суспільної свідомості, як історична пам'ять. В результаті ретельного дослідження її різних аспектів і форм прояву дане поняття стало досліджуватися більш цілеспрямовано, більш докладно і поступово отримало як теоретичне обґрунтування, так і емпіричну інтерпретацію.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день не існує єдиної точки зору з приводу трактування поняття «історична пам'ять». Дослідники історичної пам'яті народу, в яку включають ряд категорій пам'яті, а саме культурна, індивідуальна, колективна, соціальна, комунікативна, гаряча і холодна пам'ять, місця пам'яті доводять, що історична пам'ять – поняття колективне.

У сучасному світі особливо актуальна проблема історичної пам'яті. Але у вивченні цього питання існує декілька проблем, одна з яких полягає у тому, що у вивченні колективної, а з тим і історичної пам'яті, сучасна диференціація наук про людину робить невідвладним для освоєння окремим дослідником великого масиву інформації, нагромадженого в рамках історії, соціальної психології, рефлексивної філософії та інших суміжних галузей знань.

Актуальність роботи полягає в тому, що тема дослідження історичної пам'яті є досить популярною в останні десятиріччя та набуває нового змістовного значення як для науковців, так і для різних етносів. До цієї теми звертаються не тільки вчені з гуманітарних галузей знань, а також політики, громадські діячі, ЗМІ. Вивчення історичної пам'яті становить одну з основ

усвідомлення людиною свого «я» в сімейному родоводі і в історії свого народу, розуміння нашого «ми» в національній та культурній спільноті країни. Роль пам'яті особливо актуальна у формуванні ціннісного ставлення громадян країни до своєї Вітчизни та нації. Важливе місце в формуванні історичної пам'яті народу займають музейні осередки народної культури чи краєзнавчі музеї, пам'ятники, меморіальні дошки та вулиці, які є націоутворюючими елементами.

Актуальність теми роботи також зумовлена тим, що ця тема недостатньо вивчена у вітчизняній літературі і знаходиться на початковому етапі дослідження серед вчених. Також цікавим та майже не вивченим регіональне етнографічне музейництво, а саме в Болградському, Тарутинському та Саратському районах Одеської області, яке має цікаву історію становлення та розвитку, але майже ніким не досліджене.

Метою роботи є виявлення особливостей та форм репрезентації пам'яті в болгарських поселеннях Буджаку.

Згідно з метою визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати погляди та напрацювання теоретиків «історичної пам'яті»;
2. Розглянути основні інститути репрезентації пам'яті болгар Буджаку;
3. Дослідити значення та місце музею серед «місць пам'яті»;
4. Простежити особливості репрезентації болгарської культури в історико – краєзнавчих музеях Болградського, Тарутинського та Саратського районів Одеської області.

Об'єктом дослідження є феномен «історичної пам'яті».

Предмет роботи складають інститути пам'яті болгар Буджаку.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від початку ХХ ст., що обумовлено появою перших робіт з дослідження поняття «пам'ять» та закінчуються початком ХХІ ст. що обумовлено активним розвитком

сільського музейництва Буджаку та зацікавленням цим напрямком серед дослідників.

Територіальні межі роботи охоплюють історико – етнографічний регіон Одеської області – Буджак, який населяють багато етнічних груп серед яких болгари займають одне з перших місць по кількості своїх представників, до якого входять дослідженні Болградський, Тарутинський та Саратський райони Одеської області.

Основними **методами дослідження** теми роботи є:

історично – типологічний, який дозволяє виділити типи форм репрезентації історичної пам'яті бессарабських болгар;

історично – порівняльний метод, який дає можливість порівняти особливості створення та діяльності різних історико – етнографічних музеїв болгар Буджаку;

метод польових етнографічних досліджень, який дозволяє зібрати, систематизувати та узагальнити зібраний польовий матеріал під час етнографічних експедицій в Болградському та Тарутинському районах Одеської області. Метод польових етнографічних досліджень включає в себе запис та розшифрування інтерв'ю керівників музейних установ та музейні колекції.

Аналізуючи **джерельну базу** з даної теми у роботі були використані наступні види джерел: етнографічні та усні джерела, а саме використання польового етнографічного матеріалу – інтерв'ю завідуючих музеїв, які розповіли про ідею створення, накопичення музейної колекції, відкриття, діяльність музеїв та проблеми, які виникають у роботі музейних осередків на сьогоднішній день. Основним джерелом при написанні роботи були музейні колекції, які були дослідженні в ході експедиційної роботи в Болградському та Тарутинському районах Одеської області.

Аналізуючи **історіографічну базу** з теми слід зазначити, що до теми історичної пам'яті зверталось багато зарубіжних вчених, серед яких слід відмітити М. Хальбвакса, Я. Ассмана, П. Рікера, П. Нора, які займалися

теоретичними розробками концепцій історичної пам'яті. За останні роки до цієї теми більш активно почали долучатися і вітчизняні вчені, серед яких можна виділити В. Масненка, Н. Яковенко, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, М. Козловець, П. Ситника, А. Дербак, Ю. Шаповала, Л. Нагорну, Г. Касьянова.

Говорячи про висвітлення форм репрезентації історичної пам'яті болгар Буджаку в науковій літературі слід зазначити, що даний аспект вивчення історичної пам'яті є не вивченим. Окремо можна виділити поодинокі дослідження з відкриття пам'ятників та діяльності сільських музеїв в Буджаку. Тему музеїв болгарської культури в Буджаку піднімає і розкриває болгарський етнолог Е. Водінічар, яка на основі зібраного в Бессарабії етнографічного матеріалу, аналізує ідею створення, функціонування і значення таких музеїв для бессарабських болгар, розглядаючи їх як місця пам'яті поколінь бессарабських болгар.

Наукова новизна роботи полягає у:

1. Дослідженні нових типів репрезентації історичної пам'яті болгар Буджаку, окрім загально прийнятих.
2. Вперше здійсненій спробі комплексного дослідження особливостей становлення та розвитку етнографічного музейництва Болградського та Тарутинського районів Одеської області – від створення перших колекцій у другій половині ХХ ст. до різнопланової діяльності сучасних осередків;
3. Виявленні та введенні до наукового обігу нових джерел, що висвітлюють недосліджені аспекти з історії етнографічних музеїв регіону.

Апробація результатів. Основні положення та висновки роботи відображені в повідомленнях і виступах на вісьмох міжнародних та всеукраїнських студентських конференціях. За темою роботи опубліковано 3 статті: «Музей як «інститут пам'яті» народу в дослідженнях науковців» [20], «Музей народной культуры как фактор актуализации этнического самосознания (по материалам болгар Одесской области)» [19], «Репрезентація «болгарського» у музейному просторі за матеріалами Тарутинського району» [21].

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження й складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Перший розділ роботи представлений аналізом історичної літератури із зазначеної проблематики. Другий розділ роботи присвячений дослідженню форм репрезентації пам'яті болгар Буджаку. Основну увагу зосереджено на музеї як важливого чинника, що впливає на формування історичної пам'яті, а також як форми історичної пам'яті представлені пам'ятники, меморіальні дошки та вулиці. У третьому розділі розглянуто музеї болгарської культури Болградського, Тарутинського та Саратського районів Одеської області як центри пам'яті бессарабських болгар.

Для написання роботи було опрацьовано 56 одиниць літератури та джерел.

ВИСНОВКИ

Поняття історичної пам'яті, як і культурної, колективної – це продукт ХХ століття, коли з'явилася можливість враховувати при аналізі насамперед історичних подій і спробах реконструкції історичного полотна, не тільки офіційні хроніки, а й наративні джерела, неофіційні документи, предмети повсякденного побуту і т. д. Велику роль в цьому процесі зіграли представники школи Анналів, які аналізують менталітет представників минулих епох. У розробці цього поняття брали участь М. Хальбвакс, Я. Ассман, П.Нора та багато інших дослідників.

Говорячи про сам феномен історичної пам'яті, слід зазначити, що в інтелектуальних побудовах «історична пам'ять» досить часто є термінологічним синонімом історичної свідомості, історичної культури, історичного мислення, національної пам'яті, пам'яті поколінь тощо. Непоодинокими є приклади тлумачення авторських термінологічних неологізмів, таких які зустрічаються в роботах дослідників пам'яті, а саме: «соціальні рамки пам'яті» М. Хальбвакса, «місця пам'яті» П. Нора, «культурна пам'ять» Я. Ассмана.

Особливу роль для колективної ідентичності національної спільноти грає уявлення про спільне минуле. Саме цією частиною національної самосвідомості – історичною свідомістю, пам'яттю нації цікавляться ті дослідники, які займаються національними місцями пам'яті. Позиція вищевказаних дослідників полягає в тому, що мнемонічні місця зміцнюють стереотипи нашої свідомості, пробуджуючи специфічні спогади про минуле.

Наприкінці ХХ ст. в зарубіжній історіографії склалися представницькі школи дослідників історичної пам'яті, і число публікацій, присвячених цим проблемам, швидко і неухильно росло. Незважаючи на помітні концептуальні та термінологічні відмінності, всі вони мають загальну характеристику – головним предметом історії стає не подія минулого як така, а пам'ять про неї, той образ, який закарбувався у пам'яті його учасників і сучасників, трансливався безпосереднім нащадкам, реставрувався або

реконструювався в наступних поколіннях, піддавався перевірці та коректувався за допомогою методів історичної критики. Саме ж поняття «пам'ять» вживається в значенні «загальний досвід, пережитий людьми спільно» (мова може йти і про пам'ять поколінь) і більш широко – як історичний досвід, відклався в пам'яті людській спільності.

Історична пам'ять розуміється як колективна пам'ять чи соціальна. Історична пам'ять – один з вимірів колективної, соціальної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або, вірніше, його символічна репрезентація. Вона не тільки один з головних каналів передачі досвіду і відомостей про минуле, а й найважливіша складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому.

Виникнення нового інформаційного суспільства, посилення глобалізаційних процесів спричинило переоцінку традиційних форм передачі та збереження пам'яті. Саме завдяки цим процесам в суспільстві в науковому колі у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. постає проблема вивчення історичної пам'яті народу. Особливо відреагував на цю проблему П. Нора – ініціатор одного з найуспішніших історичних проектів ХХ століття. За його безпосередньої участі у Франції було зроблено семитомне видання «Місця пам'яті». Метою проекту стало подолання стереотипів національних міфів, прагнення повернути пам'ять під контроль істориків в умовах, коли минуле стає непередбачуваним, занадто залежним від імперативів сьогодення. Публікація цієї оригінальної праці стала імпульсом для активного обговорення самих різних аспектів ставлення до минулого, одного покоління до іншого. Звернувшись до історичної пам'яті французів, П. Нора змусив істориків всерйоз сприйняти «траєкторію між історичним суб'єктом і минулим», задуматися над тим, коли певне «місце пам'яті» отримало те чи інше символічне значення і як воно змінювалося в плином часу. Фактично була «відкрита» нова область історичних досліджень.

З цього часу поняття «місця пам'яті» міцно увійшло в історіографію, більш того, стало предметом стійкого інтересу. «Місця пам'яті» не є місцями

у вузькому, географічному розумінні цього слова. Ними можуть бути люди, події, будівлі, книги, пісні та інші предмети «оточені символічної аурою», покликані «утримувати» в пам'яті уявлення суспільства про самого себе і своєї історії.

Особливо значущим подібний підхід є для національних спільнот, які прагнуть зрозуміти спільне минуле. В останні десятиліття дослідники етногенетичних процесів все більше займаються символічним аспектом процесу формування нації, зокрема «місцями пам'яті». При цьому висувається точка зору, що певні групи людей (політики, історики, журналісти, літератори), прагнучи посилити самоідентифікацію певних етнічних груп, можуть свідомо «конструювати» історію свого народу, більш того, формувати гіпермнезію, «нав'язливу пам'ять» або гіпомнезію, «охоронне витіснення пам'яті». Звертаючись до цієї проблеми важливо зрозуміти, що народи пам'ятають про минуле, що прагнуть згадати і що хотіли б забути.

Однією з проблем, яка постає при вивченні історичної пам'яті, є те, що фактично до останніх десятиліть вважалося, що в основі уявлень про минуле лежать наукові знання. Однак вивчення цієї проблеми на матеріалах країн Європи і США показало, що масові уявлення про минуле принципово відрізняються від професійних. Дослідники звернули увагу на ту обставину, що в структурах повсякденності потреба в історичному знанні часто реалізується не через академічну науку, а через ближчі масовій свідомості форми культури: звернення до сімейних архівів, генеалогія, колекціонування побутових речей і т.п. Завдяки цьому явищу в науковий обіг не тільки було введено величезну кількість нових фактів, але сталася принципово значуща переорієнтація уявлень про народи «поза історією», простих людей історичного закулісся.

Примітно, що «місця пам'яті», незважаючи на певну неповноту, мають дивну здатність зберігати інтелектуальну і моральну владу над сьогоденням, утримувати в свідомості людей основні історичні події минулого аж до

перетворення історичного знання в різні форми світоглядного сприйняття накопиченого досвіду, традиції, його фіксації в міфах, легендах, переказах та, що особливо значимо, в історичних творах. Пам'ять – це явище, що відноситься до цього, а історія є репрезентацією минулого, що фіксує розрив із завершеним, остаточно відійшовшим минулим, замість якого з'являються «історії історії», «історіографічна свідомість», що апріорно висловлює руйнування історії-пам'яті критичною історією.

Пам'ять необхідна кожній цивілізації. Втрата історичної пам'яті для народу рівноцінна втраті пам'яті у людини. Людина втрачаючи пам'ять перестає бути особистістю. Втрата історичної пам'яті народу руйнує суспільну свідомість, робить життя безглуздим, варварським.

Отже, історична пам'ять являє собою складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота – це своєрідний мікрокосм, який існує у часі й просторі і на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, що її з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки.

Серед основних «місць пам'яті» болгар Буджаку на основі вивченого матеріалу можна виділити наступні: музеї болгарської народної культури; пам'ятники та меморіальні дошки болгарським діячам, які є вихідцями з Буджаку або жили певний час на цій території та пам'ятники, які пов'язані з історією болгарських поселенців Буджаку; вулиці, які були і є етноконцентруючими для бессарабських болгар.

Розглядаючи серед різних місць пам'яті, музейні установи, слід зазначити, що музей, включаючи в сферу своєї діяльності різні об'єкти нематеріальної культурної спадщини, робить їх активними факторами культури сьогодення і майбутнього. Відбираючи, зберігаючи, інтерпретуючи об'єкти культурного минулого, музей позиціонує себе соціально-активним

інститутом, що зберігає, вивчає і популяризує історичну пам'ять, яка укладена в нематеріальній культурній спадщині і становить надбання світової цивілізації. В цьому випадку творчі зусилля спрямовані не на створення нових культурних форм, а на інтерпретацію вже існуючих, тим самим забезпечуючи їх збереження.

Якщо структура історичної пам'яті являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, то музей може розглядатися як простір, в якому здійснюється їх з'єднання і відображення. Кожен компонент історичної пам'яті відіграє важливу роль в музейному просторі, і в своїй взаємодії вони сприяють збереженню, актуалізації і трансляції історичної пам'яті з покоління в покоління.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

Інтерв'ю

1. Бітова Марія Федорівна, 1958 р. н., с. Жовтневе Болградського р-ну Одеської області.
2. Еребакан Ганна Іванівна, 1959 р. н., с. Василівка Болградського р-ну Одеської області.
3. Каражелязкова Ганна, 1963 р. н., с. Виноградівка Тарутинського району Одеської області.
4. Кірчева Наталія Георгіївна, 1972 р. н., с. Жовтневе Болградського р-ну Одеської області.
5. Кічук Валентина Афанасіївна, 1961 р. н., с. Виноградівка Тарутинського району Одеської області.
6. Неткова Юлія Василівна, 1980 р. н., с. Василівка Болградського р-ну Одеської області.

ЛІТЕРАТУРА

7. Андреева Е. В. Культурное наследие как ядро культурной памяти и его роль в сохранении духовной целостности Российской цивилизации: автореф. дис. канд. фил. наук: 09.00.13 / Екатерина Викторовна Андреева; Северо – Кавказкий центр высшей школы Южного Федерального университета. – Ростов – на – Дону, 2007. – 26 с.
8. Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти [Электронный ресурс] / Ю. А. Арнаутова. – Режим доступа: http://www.ec-dejavu.net/c-2/Cultural_Memory.html (20.03.2017)
9. Бессарабский край. День Рождение села Евгеновка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://glasweb.com/Bessarabskiy-kray-Den-rozhdeniya-sela Zarya/](http://glasweb.com/Bessarabskiy-kray-Den-rozhdeniya-sela-Zarya/) (24.04.2016)

10. Беседина Е. А. «В этом зданием жил и работал ...»: мемориальные доски как образ исторической памяти [Электронный ресурс] / Е. А. Беседина, Т. В. Буркова. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/.../v-etom-zdanii-zhil-i-rabotal-memorialnye-doski-kak-obraz-ist> (30.03.2018)
11. Болградский историко-этнографический музей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.travellers.ru/youtube_video-bolgradskijj-istoriko-ehtnograficheskijj-muzejj (24.04.2016)
12. Болградский музей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bessarabbolgar.narod.ru/muzyindex.htm> (25.04.2016)
13. Бюст Христо Ботеву в Одессе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.shukach.com/ru/node/16315> (30.03.2018)
14. Величко Т. Тенденція розвитку сучасного етнографічного музейництва Півдня України [Электронный ресурс] / Т. Величко// Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 105–112. – Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/20256/16-Velychko.pdf?sequence=1> (20.02.2016)
15. Владимирский О. Музей, в котором экспонаты нужно трогать! [Электронный ресурс] / О. Владимирский // Вечерняя Одесса. – 2005. – № 93-94. – Режим доступа: <http://vo.od.ua/rubrics/raznoe/1940.php> (25.04.2016)
16. В Одесской области открыли великолепный памятник болгарским ополченцам, погибшим в русско-турецкой войне [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dumskaya.net/news/pamyatnik-pogibshim-bolgaram-v-russko-tureckoj-v-022325/> (23. 04. 2018)
17. В Одесской области установят памятник премьеру Болгарии, уроженцу Бессарабии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://topor.od.ua/v-odesskoy-oblasti-ustanovyat-pamyatnik-premyeru-bogarii-urozhentsu-bessarabii/> (20. 10. 2017)
18. Водичар Е. Музеят като място на културната памет на българите в Бесарабия / Е. Водичар // Бесарабските българи в постсоветското

- пространство. Культура, политика, идентичност. – София: Логис, 2012. – 359 с. – : ил.
19. Гажева Л. Музей народной культуры как фактор актуализации этнического самосознания (по материалам болгар Одесской области) / Л. Гажева // Етнічна культура в глобалізованому світі. – Одеса, 2015. – С. 21- 29.
 20. Гажева Л. Музей як «інститут пам'яті» народу в дослідженнях науковців / Л. Гажева // Матеріали 73-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса: ОНУ, 2017. – С. 63-69.
 21. Гажева Л. Репрезентація «болгарського» у музейному просторі за матеріалами Тарутинського району / Л. Гажева // Українське портофранко. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2015. – № 2. – С. 86-91.
 22. Герасименко Л. С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього [Електронний ресурс] / Л. С. Герасименко. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20133-istorichna-pam-yat-v-ukraïni-suchasnij-stan-ta-vikliki-majbutnogo.html> (29.03.2018)
 23. Грицак Я. Й. 26-й Процент або як Подолати історію [Електронний ресурс] / Я. Й. Грицак. – К: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/biblioteka/yak-podolaty-histir.pdf> (27.03.2018)
 24. Дом Христо Ботева после ремонта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zadunaevka.hol.es/> (24. 04. 2018)
 25. Жовтневое (Болградский район) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.travellers.ru/city-zhovtnevoe-\(bolgradskijj-rajjon\)](http://www.travellers.ru/city-zhovtnevoe-(bolgradskijj-rajjon)) (24.04.2016)
 26. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти [Електронний ресурс] / Зарубавель. – Режим доступу: <https://librolife.ru/g4208851> (30.03.2018)
 27. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії [Електронний ресурс] / Л. Зашкільняк. –

- Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>
(27.03.2018)
28. Карлова В.В. Основні фактори формування і розвитку національної самосвідомості [Електронний ресурс] / В. В. Карлова. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10kvvrns.pdf> (27.03.2018)
29. Касьянов Г. К проблеме дефиниций: историческая память, историческая политика // Історія, пам'ять, політика [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – К.: Інститут історії України НАН, 2016. – 277 с. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-8038-0/978-966-02-8038-0.pdf> (27.03.2018)
30. Козловець М.А. Історична пам'ять як чинник інтеграції українського суспільства / М. А. Козловець // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – К: Антросвіт, 2008. – № 1. – С.13 – 22.
31. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації [Електронний ресурс] / М. А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/6217/1/kozlovez_monograf.pdf (29.03.2018)
32. Куемжи М.И. Болградский историко – этнографический музей / М.И. Куемжи. – Болград: Арт-юг, 2007. – 48 с. – : ил.
33. Кузора Л. Албанцы Одесской области: православие, гыл-гыл и красная водка [Електронний ресурс] / Л. Кузора. – Режим доступу: <http://dumskaya.net/news/albancy-odesskoj-oblasti-pravoslavie-gyl-gyl-i-k-028074/> (25.04.2016)
34. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості [Електронний ресурс] / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49 – 62. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/5/4.pdf> (27.03.2018)
35. Мохов С. В. Городской памятник как инструмент nation-building: символическое пространство и историческая память [Електронний ресурс] / С. В. Мохов. – Режим доступу:

- <https://www.hse.ru/data/2011/05/31/1212438390/20building.pdf>
(30.03.2018)
36. Нагорна Л. П. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
37. Нора. П. Проблематика мест памяти [Электронный ресурс] / П. Нора. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html> (27.03.2018)
38. Память о болгарских ополченцах жива и поныне [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://topor.od.ua/pamyaty-o-bolgarskih-opoltchentsah-zhiva-i-ponne/> (24. 04. 2018)
39. Полянский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов [Электронный ресурс] / В. С. Полянский. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/289/137/1231/002_Polyanskij.pdf (27.03.2018)
40. Рикёр П. Память, история, забвение [Электронный ресурс] / П. Рикёр. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Rik/03.php (29.03.2018)
41. Ровное, Тарутинский район – Одесская область [Электронный ресурс] // История Городов и Сёл. – Т. Одесская область. – С. 750-751. – Режим доступа: <https://archive.is/AB6W> (24.04.2016)
42. Роль памяти в современной историографии [Электронный ресурс]. – С. 41 – 42. – Режим доступа: <http://www.kph.npu.edu.ua!/ebook/tpft/data/WOLG> (29.03.2018)
43. Романова А. П. Культурная память как один из видов социальной памяти [Электронный ресурс] / А. П. Романова. – Режим доступа: http://www.eternalfrontier.org/?page_id=165 (29.03.2018)
44. Романенко М. А. Эткинд А. Кривое горе: память о непогребенных [Электронный ресурс] / М. А. Романенко. – С. 301. – Режим доступа: <http://newpast.sfedu.ru/upload/iblock/42e/The%20New%20Past%204%2019.pdf> (20.03.2017)
45. Савельева И. М., Полетаев А. В. Социальные представления о прошлом: источники и репрезентации [Электронный ресурс] / И.М.

- Савельева, А.В. Полетаев. – С. 52. – Режим доступа: https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216434303/WP6_2005_02.pdf (27.03.2018)
46. Ситник П. К. Проблеми формування національної свідомості в Україні / П. К. Ситник, А. П. Дербак. – К.: НІСД, 2004. – 226 с.
47. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського / Г.А. Скрипник. – Київ: Наук. думка, 1989. – 304 с. – іл.
48. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / М. Хальбвакс. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (20.03.2017)
49. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина / М. Хальбвакс. – М: Новое издательство, 2007. – 348 с.
50. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11.
51. Швец А. Самый большой музей в Одесской области: прогулки по историко – краеведческому [Электронный ресурс] / А. Швец // Одесская жизнь. – 2005. – №5. – Режим доступа: <http://odessa-life.od.ua/article/5466-samyi-bolshoi-muzei-v-odesskoi-oblasti-progulki-po-istoriko-kraevedcheskomu-foto> (25.04.2016)
52. Шенк Ф.- Б. Концепция «lieux de memoire» [Электронный ресурс] / Фритьеф Беньямин Шенк. – Режим доступа: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/02-11.htm> (20.03.2017)
53. Шеуджен Э. А. Места памяти: модная дефиниция или историографическая практика? [Электронный ресурс] / Э. А. Шеуджен. – Режим доступа: http://vestnik.adygnet.ru/files/2012.2/1748/sheudzhen2012_2.pdf (20.03.2017)
54. Эткинд А. Одно время я колебался, не антихрист ли я: субъективность, автобиография и горячая память революции [Электронный ресурс] / А.

- Эткинд. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2005/07/29/etkind/>
(20.03.2017)
55. Эткинд. А. М. Столетняя революция: юбилей начала и начало конца [Электронный ресурс] / А. М. Эткинд. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2004/5/2004_5_3.html (20.03.2017)
56. Яковенко Н.М. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс] / Н. М. Яковенко. – Режим доступа: <http://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html> (27.03.2018)